

В.А.Нестеренко

СТАНОВИЩЕ МУЗЕЇВ ТА БІБЛІОТЕК У ВІЙСЬКОВІЙ ЗОНІ УКРАЇНИ В 1941–1943 РОКАХ

Останнім часом увагу дослідників проблем, пов'язаних з німецьким окупаційним режимом в Україні в роки Другої світової війни, притягають питання стану культури на окупованих українських землях, долі культурних цінностей, особливостей регіональної політики окупантів у цій сфері.

Серед останніх досліджень можна назвати праці Грімстеда Кеннеді П. і Боряка Г., які розглядають долю культурних цінностей України в роки війни [1]. З цією темою перекликаються роботи Т.М.Себти [2; 3], яка в кандидатській дисертації детально висвітлює структуру органів, що займалися збиранням, сортуванням та вивезенням культурних цінностей. Сюди ж слід віднести й кандидатську дисертацію М.І.Ткаченка “Музеї України під час другої світової війни (1939–1945 рр.)” [4]. Автор, зокрема, наводить цікавий матеріал про діяльність музеїв Харкова в роки окупації. Торкався цих питань у своїх працях і М.В.Коваль [5; 6].

Метою даної статті є аналіз політики окупаційних властей у галузі культури, з'ясувати ставлення військової адміністрації до заходів, здійснюваних у цій галузі, узагальнити та доповнити матеріал, пов'язаний з умовами функціонування музеїв та бібліотек у п'яти областях України, які входили до так званої військової зони.

Політика в галузі культури не була предметом спеціального розгляду на етапі підготовки агресії Німеччини на СРСР. Існували загальні теоретичні засади нацистської теорії расової переваги арійців, через призму якої й мала проводитись культурна політика щодо “неповноцінних” слов'янських народів. Саме в такому дусі витримана секретна директива міністерства у справах східних окупованих областей “Політика й управління людьми на Україні”, де, серед іншого, сказано: “Українець як представник пасивного народу знаходиться в полоні природи. Він не може керувати відносинами, відносини керують ним. Це основна риса його існування, і всі його якості витікають уже з цього... Так само, як українська раса є конгломератом народів й племен, так і українська мова не є чимось окремим – це суміш різних сучасних мов... З культурними творами справи такі ж як і з мовою... Треба докласти зусилля, щоб прочитати яку-небудь українську п'єсу... Українські танці й музика повністю запозичені...” [5, 147-148].

Проте німецькі фахівці досить ретельно вивчали майбутнього супротивника у передвоєнний час, і їм були відомі культурні надбання СРСР. Тому до музеїв, архівів і бібліотек вони виявляли особливу увагу.

Було сформовано спеціальний апарат, завдання якого полягало у виявленні, збереженні й підготовці до вивезення в Німеччину “трофейних” культурних цінностей.

Провідне місце в ньому належало “Оперативному штабу рейхсляйтера Розенберга” (айнзацштаб Розенберга), який був створений 17 липня 1940 р. за розпорядженням фюрера й наказом командуючого ОКВ від 5 липня 1940 р. У ньому працювало близько 350 експертів – кваліфіковані історики, мистецтвознавці, архівісти, бібліофіли. При штабі діяла спеціальна “Головна робоча група України”, яку очолював спочатку гауптсляйтер Зайбот, а потім штабайнзатцфюрер Антон. Вона складалася з робочих груп “Західна Україна” й “Південна Україна”, а також робочих груп у великих культурних центрах – Харкові, Житомирі, Полтаві, Дніпропетровську та ін. При айнзацштабі діяли також “Окремий штаб бібліотек” і штаб “Образотворче мистецтво” [6, 243].

Спеціальними директивами забезпечувалася підтримка діяльності айнзацштабу іншими німецькими інстанціями. Серед них можна назвати: Розпорядження рейхсмаршала Геринга від 1 травня 1941 р. до всіх партійних, державних та військових організацій про підтримку та допомогу айнзацштабові рейхсляйтера Розенберга у виконання його завдань по збереженню та вивезенню предметів культури, конфіскованих у євреїв, масонів та інших ідейних противників націонал-соціалізму; Розпорядження Вищого командування армії від 25 жовтня 1941 р. щодо регулювання діяльності зондеркоманд айнзацштабу Розенберга в областях військового підпорядкування і їх співпраці та координації дій з військовими частинами; Наказ фюрера від 1 березня 1942 р. про дослідження та використання в боротьбі проти ідейних противників націонал-соціалізму їх духовної спадщини та доручення цього завдання айнзацштабу Розенберга з правом дослідження всіх культурних установ і конфіскації предметів культури; Розпорядження Вищого командування вермахту від 28 вересня 1942 р. про розгляд матеріалів, узятих під контроль айнзацштабом Розенберга, як власності вермахту; Наказ Вищого командування сухопутних військ від 30 вересня 1942 р. на основі розпорядження Верховного командування вермахту про включення команд айнзацштабу Розенберга в тиллові частини вермахту.

Крім цього штабу діяли інші органи з подібними завданнями. Так, в межах вермахту, у тому числі й при групі армій “Південь”, діяли уповноважені Пруської державної бібліотеки та Шефа військових архівів. Вони мали право конфісковувати бібліотечні й архівні фонди військового характеру. Уповноваженим Пруської державної бібліотеки при групі армій “Південь” був старший лейтенант доктор Вернер Шміц, який мав обстежувати бібліотечні й архівні фонди та організовувати їх охорону через фельдкомендатури. Уповноваженим Шефа військових архівів при групі армій “Південь” був полковник фон Гьодль. Його завдання полягало у виявленні військових архівних матеріалів та їх збереженні. Вони рухалися разом з передовими військовими частинами.

У військовій зоні діяв також батальйон особливого призначення під командуванням штурмбанфюрера СС Кюнсберга. Перебував він у віданні Міністерства закордонних справ. Цікавили його архівні матеріали зовнішньополітичної діяльності, картографічні, геологічні та економічні матеріали. Батальйон проіснував до 29 липня 1943 р., коли за розпорядженням головного командування СС був ліквідований, а зібраним ним матеріали передані зацікавленим відомствам.

У рамках СС сферою культури та науки в Україні, виключно в областях військової зони, також займалися: Науково-дослідне товариство “Спадщина”, Воєнізовані геологічні групи СС, VI відділ “G” Головного імперського управління безпеки. Зокрема, оперативна команда відділу “G” під керівництвом унтерштурмфюрера СС доктора фон Гена мала забезпечувати економічною, технічною, краєзнавчою літературою та статистичними матеріалами дослідницькі інститути Головного імперського управління безпеки.

У відомстві рейхсмаршала Геринга також існували спеціальні уповноважені, які відбирали до його колекції художні цінності з окупованих країн [2, 6-8].

Ситуацію, що склалася, добре характеризує автор “Організації військового управління”: “В організації виявлення й обробки творів науки та мистецтва були допущені, як не рідко траплялося, перегини. Крім оперштабу Розенберга, втручалися інші інстанції (Головне командування вермахту, командувачі армій, груп армій), які стверджували, що вони мають вказівки й особливі доручення щодо тих чи інших об’єктів наукового чи культурного значення. Госпустанови утворювали в себе “відділи науки” й претендували на бібліотеки та інститути. Зондеркоманди СС також заявляли в польових комендатурах, що саме вони мають першочергове право на конфіскацію й обробку певних надбань мистецтва” [7].

Згідно з даними “Статистичного збірника” на 1940 р. у п’яти областях України, які потім знаходились у військовій зоні, налічувалось 40 музеїв з філіями включно: Ворошиловградська – 4; Донецька – 8; Сумська – 8; Харківська – 12; Чернігівська – 8 [8, 272]. Після входження частин вермахту всі музеї, картинні галереї, архіви, бібліотеки зачинялися й бралися під особливу охорону. Зазвичай, призначався уповноважений, який і відповідав за збереження фондів.

Проте це не означало, що музеї в роки окупації не функціонували. Навпаки, дослідник М.І.Ткаченко стверджує, що функціонування українських музеїв у той час було масовим явищем. На його думку, вони виконували ряд функцій: допомога німецькій пропаганді в ідеологічній боротьбі з більшовизмом; забезпечення збереження фондів, облік експонатів; були місцем проведення дозвілля для солдатів та офіцерів вермахту; підтримання в української інтелігенції ілюзій щодо можливості культурного відродження під німецькою зверхністю [4, 79-80]. Автор відзначає ще одну цікаву особливість: на

відміну від Києва, де музеї обслуговували німців, харківські музеї були загальнодоступними [4, 89]. Останнє стосується не лише музеїв Харкова, а й усієї військової зони, що підтверджують деякі з нижченаведених фактів.

У Харкові першим розпочав свою роботу Музей Слобожанщини – колишній історичний музей. З наявних на липень 1942 р. 17 тисяч експонатів виставлялося 1600-1700. Протягом 1942 р. його відвідало 3090 чоловік.

Колишню Українську державну картинну галерею реорганізовано в Український художній музей, у якому в 1942 р. налічувалося 33 тис. експонатів, але виставлялися в експозиції – 2500. Відвідувачами були німецькі військовослужбовці. Протягом року його відвідали 2647 чоловік. 19 липня 1943 р. під керівництвом служб айнзацштабу Розенберга в музеї влаштували “Виставку культури та історії України”. Вона була відкрита й для населення – вхідний квиток коштував 3 крб. Експонувалися роботи Левченка, Васильківського, Полєнова, Дюрера та інші.

Улітку 1942 р. Харківський художній інститут разом з відділом пропаганди міськуправи відкрили постійну художню виставку творів місцевих художників, викладачів інституту – Козика, Порай-Кошиця, Прохорова, Кокеля, Симонова, Бурачека, Суконіна, Добронравова. До кінця 1942 р. її відвідали 2499 чоловік. Частина експонатів була закуплена для художнього музею міською управою, яка виділила на це 100 тис. крб.

У лютому 1943 р. на вшанування М. Г. Бурачека, який помер 12 серпня 1942 р., влаштовано виставку його робіт, на якій було представлено більше 100 картин художника, а відкрив її зондерфюрер Бек.

Улітку пропаганда-штафель разом з харківською “Просвітою” готували до відкриття виставку “Геть більшовизм!”.

У вересні 1942 р. відкрився “Будинок Шевченка” – колишня галерея картин Т. Г. Шевченка, де зберігалося понад 1 тис. експонатів. До кінця року його відвідали 3299 чоловік.

Працював також краєзнавчий музей під керівництвом доцента Рудинського, де були виставлені, зокрема, геологічні, ентомологічні, ботанічні колекції.

З листопада 1942 р. діяв Музей анатомії людини Анатомічного інституту медичного факультету Харківського університету, директором якого був професор Л. П. Ніколаєв. Його відвідували місцеві жителі, школярі, німецькі солдати й офіцери [4, 89-97].

Зацікавленість фондами українських музеїв, а інколи й неприховане захоплення, простежується в донесеннях чиновників комендатур. Так, польова комендатура 198(У) в Охтирці 15 травня 1942 р. повідомляла, що в Лебедині є музей, у якому знаходяться “видатні полотна живопису, майже виключно оригінали, які включають і

твори німецьких авторів” [9]. Пізніше вона ж сповіщала про музей у Сумах, де зберігалися “деякі старі кустарні роботи й сучасний пейзажний живопис” [10]. Польова комендатура 200(У) в Конотопі у червні того ж року повідомляла про наявність музеїв у Конотопі, Глухові та Путивлі [11].

Поряд з цим ішлося про початок роботи музеїв. 538(У) польова комендатура в Маріуполі рапортувала, що вжито заходи до відновлення діяльності місцевого музею [12]. Про приведення в порядок і відбір колекцій у музеях Ніжина міститься в місячному звіті командира корпусу охоронних військ та командувача військами оперативного тилового району групи армій “Б” від 15 липня 1942 р. [13].

Для відповідного пропагандистського ефекту оголошення про початок роботи музеїв поміщалися в місцевій пресі. На початку серпня 1942 р. конотопська газета “Визволення” повідомляла, що на підставі дозволу місцевої комендатури для відвідування відкрився Конотопський історичний музей імені Лазаревського. Вхідна плата: для дорослих – 2 крб., для дітей до 14 років – 1 крб. [14]. Наприкінці серпня того ж року “дістав можливість розпочати свою роботу ”Охтирський краєзнавчий музей [15].

Одночасно з ознайомленням німецьких чиновників з фондами українських музеїв вівся ретельний відбір найбільш цінних експонатів для їх подальшої відправки до Німеччини. Так, тільки з вищезгаданого Харківського художнього музею, згідно зі списком відправлених з Києва до Рівного мистецьких творів, було вивезено: 96 українського живопису XIX–XX ст., серед яких картини Левченка, Васильківського, малюнок Самокіша “Козаки на марші”, акварель Сурикова “Українська дівчина”, 186 картин західноєвропейських майстрів XVII–XIX ст., серед них картини Поленова, Айвазовського, італійських, голландських, фламандських художників, 31 ікона; 12 гравюр, серед яких чотири Альбрехта Дюрера [2, 92].

Незадовго до відступу в серпні 1943 р. зондеркоманда Науково-дослідного товариства “Спадщина” під керівництвом професора археології гауптштурмфюрера Герберта Янкуна вивезла з трьох харківських музеїв залишки археологічних та етнографічних колекцій [2, 8].

Слід зазначити, що інколи військовій власті, занепокоєні реакцією місцевої української інтелігенції, стримано критикували такі дії. Зокрема, чиновники 403 дивізії прикриття в донесенні від 21 вересня 1942 р. зазначали: “Вилучення цінних речей з харківських музеїв, яке планується службою безпеки СД протягом короткого часу, викликає з нашої точки зору жаль, оскільки освічені верстви населення... будуть дуже розчаровані такими діями, що похитне їх ставлення до німецьких властей” [16]. Проте, це були поодинокі випадки, які не могли змінити загальної політики.

Частина реліквій загинула під час бойових дій або варварського

поводження німецьких солдатів. Під час першого відступу німців з Харкова 14 лютого 1943 р. було спалено Історичний музей та Археологічний музей Харківського університету. Загинули прапори та печатки Запорозької Січі. 13 серпня 1943 р. німці спалили приміщення Українського художнього музею. Загинуло більше 100 картин, старовинна порцеляна, кераміка, бронза, бібліотека [4, 104-105].

Ці, а також інші факти дали підстави одному з провідних дослідників періоду Другої світової війни М.Ковалю оцінювати німецьку політику в галузі культури як “культурний геноцид”, “цілеспрямований антиукраїнський культурний терор” [6, 242].

Подібною до музеїв була політика окупаційних властей стосовно бібліотек. Вони також мали слугувати засобами пропаганди. Тому після перегляду й відбору “більшовицької” літератури вони відкривалися для населення. Активну участь у цьому брала місцева українська інтелігенція, культурно-просвітні товариства, органи влади. Наприклад, у Мені на Чернігівщині бібліотека була відкрита вже на початку грудня 1941 р. при сприянні товариства “Просвіта”[17].

Однак процес перегляду й відбору літератури зайняв багато часу, тому відкриття бібліотек та читалень на Сумщині, Чернігівщині та Харківщині, переважно, припадає на 1942 р. Наприклад, на Сумщині: 10 травня відкрито читальню для населення в Сумах, де безкоштовно можна було ознайомитись з матеріалами німецьких та українських газет, художньою та науковою літературою [18]; у травні також відновили роботу бібліотеки в Охтирці, де налічувалось 2500 томів, а ще стільки ж було вилучено й зберігалось окремо, та в Лебедині. 22 липня почала працювати читальня центральної бібліотеки Роменської міськуправи [19]; 13 вересня відбулося урочисте відкриття читальні в приміщенні міської бібліотеки Конотопа [20]; у грудні діяла міська бібліотека Шостки, а також 16 кімнат-читалень по селах Шосткінського району [21]. Отже, можна стверджувати, що, не дивлячись на обмеження доступу населення до літератури, яку окупаційні власті трактували як “жидо-більшовицьку”, функціонування бібліотек та читалень було також масовим явищем.

Таким чином, політика в галузі культури не була предметом ретельного планування напередодні війни. У її основі лежали положення расової теорії. Протилежною була ситуація з підготовкою до “оволодіння” культурними цінностями: для їх виявлення, збереження та вивезення до Німеччини сформовано розгалужений апарат з фахівців. Провідне місце в ньому займав айнзацштаб А. Розенберга. Але, крім нього, до цієї справи підключилися військові інстанції, структури СС, міністерства закордонних справ Німеччини, військово-господарські органи Геринга. Між ними існувала конкуренція.

У військовій зоні активно функціонували музеї та бібліотеки. Вони стали інструментом ідеологічної обробки населення, адже в цих областях дозволялося їх відвідувати, та засобом підтримки в української

інтелігенції сподівань на культурне відродження під німецькою зверхністю. Крім того, з практичного боку, музеї забезпечували дозвілля службовців вермахту. Проте одночасно проводився відбір найбільш цінних фондів і вивезення їх до рейху. Окремі військові чиновники критикували це явище, відзначаючи його негативний вплив на місцеву інтелігенцію. Частина реліквій загинула в ході бойових дій.

Подібною була політика і стосовно бібліотек. Після перегляду й вилучення “більшовицької” літератури, до яких залучалася місцева інтелігенція, бібліотеки та читальні відкривалися для населення. Місцева інтелігенція намагалася розширити мережу бібліотек та читалень для підняття культурного рівня населення та виховання його в національному дусі.

Дана робота далеко не вичерпує зазначеної проблеми. Тому дослідження у вказаному напрямку мають бути продовжені, особливо на краєзнавчому рівні.

Джерела та література

1. **Грімстед Кеннеді П., Боряк Г.** Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – АН УРСР Археографічна комісія, Український науковий інститут Гарвардського університету. – Львів, 1992.
2. **Себга Т. М.** Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни: Дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. – НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2000.
3. **Себга Т. М.** Документи Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга про діяльність в українських бібліотеках під час нацистської окупації (1941–1944 рр.) // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Т.4. – К., 1999. – С. 398-412.
4. **Ткаченко М. І.** Музеї України під час другої світової війни (1939–1945 рр.): Дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. – Український держ. педаг. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 1996. – 223с.
5. **Коваль М. В.** Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и её крах // Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны. Сборник научных трудов. – К., 1988.
6. **Коваль М. В.** Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) // Україна крізь віки. – К., 1999. – Т.12.
7. **Центральний державний архів вищих органів влади та управління (м. Київ) (далі – ЦДАВО).** – КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 332. – Арк. 65 Організація військового управління.
8. **Народна освіта, наука і культура в Українській РСР:** Стат. зб. – К., 1973.
9. **ЦДАВО.** – КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 157. – Т. 1. – Арк. 2 Донесення про обстановку польової комендатури 198(У) в Охтирці від 15 травня 1942 р.
10. **ЦДАВО.** – КМФ-8. – Оп. 2. – Спр.156. – Арк. 6 Донесення про обстановку польової комендатури 198(У) в Охтирці від 17 липня 1942 р.
11. **ЦДАВО.** – КМФ-

8. – Оп. 2. – Спр. 157. – Т. 1. – Арк. 206 Донесення про обстановку польової комендатури 200(У) в Конотопі від 17 червня 1942 р. 12. **ЦДАВО.** – КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 157. – Т. 2. – Арк. 104 Донесення про обстановку польової комендатури 538(У) в Маріуполі від 15 липня 1942 р. 13. **ЦДАВО.** – КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 195. – Арк.42 Місячний звіт командира корпусу охоронних військ і командуючого військами оперативного тилового району групи армій «Б» від 15 липня 1942 р. 14. **Визволення** (Конотоп). – 1942 р. – 2 серпня. 15. **Голос** Охтирщини. – 1942 р. – 27 серпня. 16. **ЦДАВО.** – КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 156. – Арк. 306 Донесення 403 дивізії прикриття від 21 вересня 1942 р. 17. **Українське** полісся (м. Чернігів). – 1941 р. – 5 грудня. 18. **Сумський вісник.** – 1942 р. – 22 травня. 19. **Відродження** (Ромни). – 1942 р. – 21 липня. 20. **Визволення** (Конотоп). – 1942 р. – 13 вересня. 21. **Новий час** (Шостка). – 1942 р. – 13 грудня.

This article is an attempt to investigate the problem of German occupation authorities' policy on the territory of Ukraine in the sphere of culture. It should be mentioned that this problem is not covered properly in the scientific works. The author has used the number of archives materials and other historians' works. He has come to the conclusion that the functioning of museum and libraries in the military zone was a wide – spread phenomenon. The steps taken by the local intellectuals to restore the activity of those institutions coincided with the intentions of German authorities. The latter did their best to use the steps for their own purposes.

УДК 944

Р.Г. Харьковский

ПРОИСХОЖДЕНИЕ И ЭВОЛЮЦИЯ ЕГИПЕТСКОЙ ПОЛИТИКИ ФРАНЦИИ (XI–XVIII ВВ.)

«...Предпримите путь к Гробу Святому, исторгните ту землю у нечестивого народа и подчините ее себе. Кто здесь горестен и беден, там будет богат» [1, 6]. Эти слова, произнесенные в конце ноября 1095 г. главой католической церкви папой Урбаном II на Клермонском соборе, ознаменовали собой начало почти двухсотлетней эпохи крестовых походов, а вместе с ней и начало многовековых взаимоотношений между Францией и странами Леванта.

Вопросы, связанные с изучением египетской политики Франции, всегда вызывали живой интерес и привлекали к себе внимание многих отечественных и зарубежных исследователей, в частности таких как: Е.В. Тарле, П.П. Черкасова, А. Бурже, А.Ф.П. Тэйлора и др. [2]. Однако основная масса работ была посвящена проблеме франко-египетских